

MAHALLIY BUDJETLARNING NAZARIY HAMDA ILMIY ASOSLARI

Raxmonova Shoxista Sherqulovna

ISFT instituti magistranti

Annotatsiya:

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida 2020–2024-yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi doirasida mahalliy budjetlar barqarorligini ta‘minlashga doir masalalar yoritilgan. Xususan, budjet qoidalari va fiskal intizomni kuchaytirish orqali makroiqtisodiy muvozanatga erishishning nazariy va amaliy asoslari ko‘rib chiqilgan. Mahalliy budjetlarning iqtisodiy mohiyati, ularning daromad va xarajat komponentlari, soliqqa tortish tizimi, budjet barqarorligiga ta‘sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Budjet barqarorligini ta‘minlashda turli iqtisodchi olimlarning ilmiy qarashlari, jumladan A. Smit, D. Rikardo, J. Keyns va boshqalar tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar o‘rganilgan. Shuningdek, mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash yo‘llari, jumladan, daromad bazasini tabaqalashtirish, moliyaviy mustaqillik va fiskal barqarorlikni ta‘minlashning zamonaviy yondashuvlari muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: mahalliy budjetlar, budjet barqarorligi, fiskal siyosat, budjet intizomi, daromad komponenti, xarajat komponenti, makroiqtisodiy muvozanat, davlat moliyasi, fiskal qoida, iqtisodiy nazariya, soliq siyosati, davlat qarzi, budjet tizimi, moliyaviy barqarorlik

Ma‘lumki, 2020-2024-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasida mahalliy budjetlar barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan budjet qoidalarini kuchaytirish bilan birgalikda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan budjet intizomi qoidalariga qat‘iy rioya qilish masalalari¹ ko‘zda tutilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli ortib bormoqda. Ayniqsa, mahalliy darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu munosabat bilan, davlat moliyaviy tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida **mahalliy budjetlar** alohida o‘rinni egallaydi. Ular aholiga yaqin bo‘lgan davlat xizmatlarini moliyalashtirish, hududiy infratuzilmani rivojlantirish va ijtimoiy himoya choralari amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun mahalliy budjetlarning nazariy

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining —2020-2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi 506-sonli Qarori. Toshkent sh., 2020-yil 24-avgust.

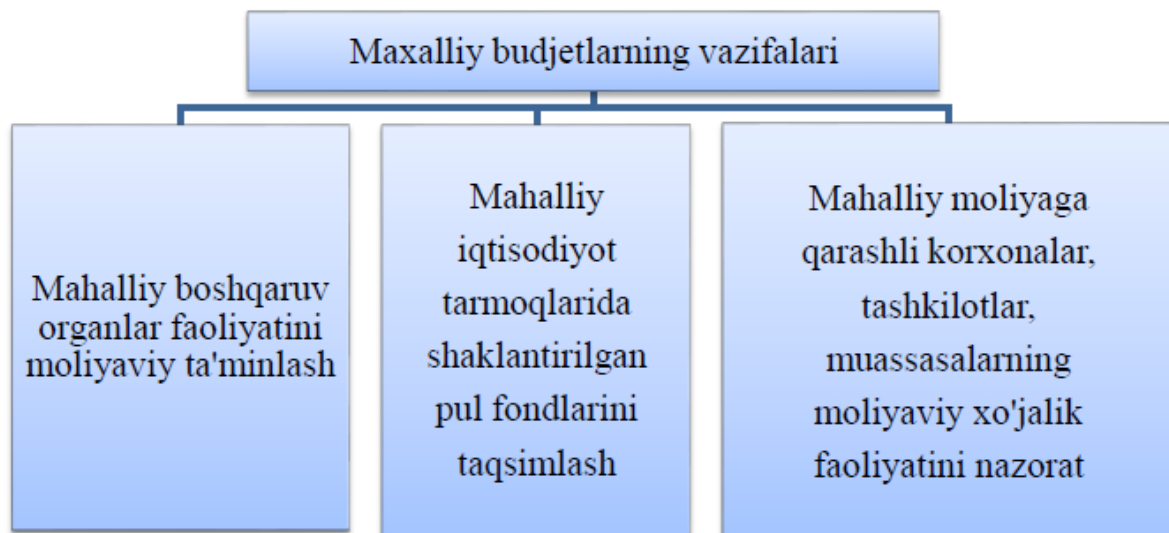
asoslarini chuqur o'rganish nafaqat amaliy, balki ilmiy nuqtai nazardan ham dolzarb hisoblanadi.

Budjet qoidasining bosh va strategik maqsadi budjet siyosati instrumentlari orqali makroiqtisodiy muvozanatga ta'sir etish pirovardida budjet barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

Fiskal qoida "Budjet barqarorligi" va "Makroiqtisodiy muvozanat" kabi o'zaro tasirchan va ichki aloqador makroiqtisodiy maqsadlar mushtarakligini ta'minlashning obyektiv qonuniyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. "Budjet barqarorligi" va "Makroiqtisodiy muvozanat" kabi o'zaro tasirchan va ichki aloqador makroiqtisodiy maqsadlarga asoslangan samarali budjet siyosatini olib borish uchun, avvalo, "Budjet barqarorligi" tushunchasi va uni ta'minlashning islohotlar zamonaviy talablari asosidagi yangi vazifalar sharoitida teran anglab yetish taqozo qilinadi.

Mahalliy budjet – davlat budjetining tegishli viloyat tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Mahalliy budjetlarning iqtisodiy mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak ularning mohiyati uning vazifalarida namoyon bo'ladi. (1.1-rasm).

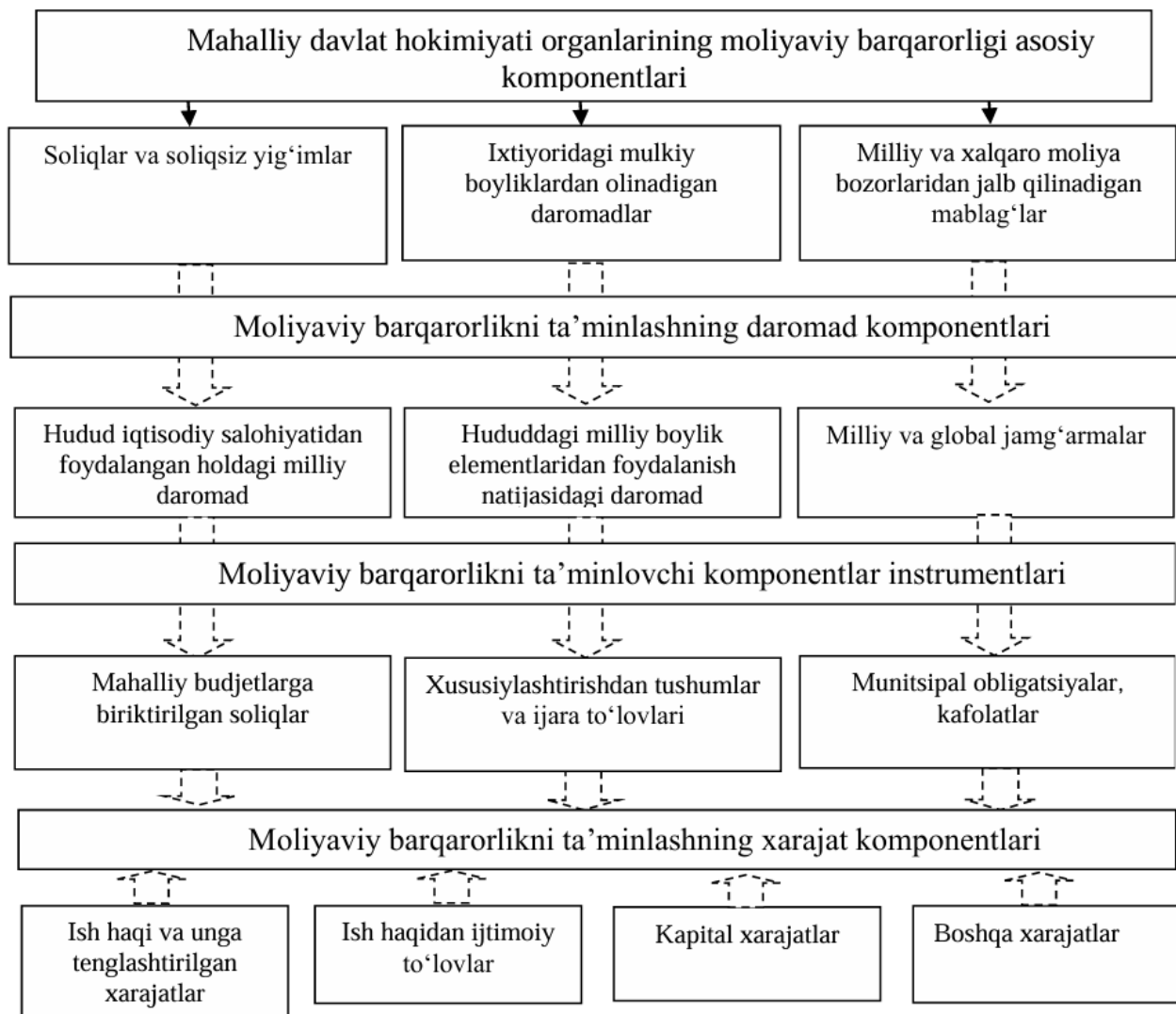
1.1-rasm. Mahalliy budjetlarning vazifalari²

Mahalliy budjetlar umumdavlat iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini amalga oshirishda, birinchi navbatda davlat mablag'larini taqsimlash va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu mablag'lar tuman, shahar budjetlarini o'z ichiga oluvchi mahalliy budjetlar tizimi orqali o'tadi.

² Qosimova G.A.: "Mahalliy budjetlarni tuzish va ijrosini ta'minlash", o'quv qo'llanma. -T.: "Iqtisod-Moliya", 2024, 159-bet.

Budjet tizimi bogʻinlari oʻrtasida umumdavlat pul resurslarini taqsimlash asosida mahalliy budjetlar mustaqilligi va ularni davlat tomonidan moliyaviy qoʻllab-quvvatlash tamoyili yotadi. Ulardan kelib chiqqan holda mahalliy budjetlar tartibga soluvchi daromad manbalari hisobiga shakllantiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi mahalliy davlat hokimiyati organlari moliyaviy va budjet barqarorligini tavsiflash boʻyicha mahalliy olimlarning mavjud yondashuvlarida tadqiqot obyekti ularning budjetlari boʻlib, ularda budjet resurslarini shakllantirish va xarajatlari boʻyicha budjet intizomlarini taʼminlashning ilmiy-nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Lekin mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy va budjet barqarorligi tushunchasining mazmun-mohiyati nuqtayi nazaridan turlicha yondashuvlar mavjudligini koʻrishimiz mumkin (1.2-rasm).

1.2-rasm. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy barqarorligi komponentlarining elementlari tuzilmasi³

1-rasmdan ko‘rishimiz mumkinki, mahalliy davlat hokimiyati organlari moliyaviy barqarorligining daromad komponentlari, asosan, ularning soliqlar va soliqsiz daromadlari hamda ularning shakllanish manbalariga bog‘liq bo‘ladi. Garchi, soliqlar va soliqsiz yig‘imlar mahalliy budjetlar barqaror daromad manbayi sifatida qaralsa-da, mavjud munitsipal mulklardan foydalanish natijasidagi daromadlar va qarz mablag‘larini jalb qilish natijasidagi daromadlar fakultativ tarzdagi daromadlar sifatida zamonaviy sharoitlarda nafaqat mahalliy budjetlar, balki milliy budjet tizimi barqarorligining muhim omili bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, budjet barqarorligining daromad komponenti sifatida soliqqa tortish tizimini optimallashtirish masalalarini tizimlashtirishga urg‘u berilganligini ko‘rishimiz mumkin. Garchi, soliqlar davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning asosiy manbayi bo‘lsa-da, J.Keyns konsepsiyasiga muvofiq makroiqtisodiy tartibga solish tizimida yalpi talabni rag‘batlantirishning muhim instrumentlaridan biri hisoblanadi. (1.1-jadval)

1.1-jadval

Iqtisodchi olimlarning ilmiy qarashlari va unda “Budjet barqarorligi”ning ayrim jihatlari yoritilishi⁴

Nomi	Ilmiy konsepsiyalari	Ilmiy konsepsiyalari sharhi
A.Smit va U.Petti	Soliqqa tortishning fundamental nazariyasi	Budjet barqarorligining daromad komponenti. Daromadlarni optimal shakllantirish orqali budjet resurslarini shakllantirish vositasida budjet barqarorligini ta’minlash masalalari
D.Rikardo	Davlat qarzi orqali budjet xarajatlarini moliyalashtirish konsepsiyasi	Budjet barqarorligining daromad komponenti. Davriy rivojlanishning turli fazalarida budjet resurslarini shakllantirish orqali budjet barqarorligini ta’minlash masalalari

³Xayriddinov A.B. Mahalliy budjetlar daromad bazalarining barqarorligini ta’minlash yo‘llari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun tayèrlangan diss. avtoreferati. –T.: 2011 yil. 48 b.

⁴Xayriddinov A.B. Mahalliy budjetlar daromad bazalarining barqarorligini ta’minlash yo‘llari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun tayèrlangan diss. avtoreferati. –T.: 2011 yil. 38 b.

A.O.Kurno	Nomukammal raqobat sharoitida soliq yuki konsepsiyasi	Budjet barqarorligining daromad komponenti. Soliq yukining optimal darajasi va budjet riskini boshqarish masalalari
V.Pareto	Resurslarni samarali taqsimlash konsepsiyasi	Budjet barqarorligining xarajat komponenti. Xarajatlarni taqsimlash, uning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligi masalalari
F.I.Edjuort	Daromadning chegaraviy nafliligi nazariyasi	Budjet barqarorligining daromad komponenti. Daromadning chegaraviy nafliligiga asoslangan holda progressiv soliqqa tortish tizimining tarafdori
Artur Pigu	Farovonlikning iqtisodiy nazariyasi	Inflatsiya, baholar, iste'mol va jamg'arish normasi orqali iqtisodiy muvozanatni ta'minlash tarafdori va A.Marshallning izdoshi
L.Valras	Umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasi	Budjet barqarorligining daromad va xarajat komponenti. Mehnat, kapital, moliya va iste'mol boylig'larini bozorlaridagi muvozanatga asoslangan umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini asoslagan. Davlat budjeti instrumentlari orqali muvozanatlashtirish siyosati haqidagi g'oyalarni tizimlashtirgan
J.Keyns	Keynschilik va Keyns nazariyasi muallifi	Budjet barqarorligining daromad va xarajat komponentlari. Fiskal instrumentlar orqali davriy rivojlanishning turli fazalarida samarali iqtisodiy o'sishni va budjet barqarorligini ta'minlash yo'llarini tizimlashtirgan
A.Vagner	Davlat xarajatlarning doimiy o'sib borish qonuni	Budjet barqarorligining xarajat komponenti. Davlat xarajatlari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi funksional bog'liqlikka asoslangan empirik tadqiqotlar olib borgan
R.Masgrev	Ijtimoiy sektor iqtisodiyoti, meritor va	Budjet barqarorligining xarajat komponenti. Davlat moliyasi tizimida uning funksional vazifasi sifatida: alokatsion, taqsimlash va

ijtimoiy boylik nazariyalari asoschisi	makroiqtisodiy barqarorlashtirishni ilk marta tizimlashtirgan
--	---

Zamonaviy bozor iqtisodiyotining ilk fundamental nazariyalari shakllanish davridayoq budjet barqarorligini ta'minlash bo'yicha davlatning qarz siyosatiga oid ilk qarashlar shakllanganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, D.Rikardo, davlat qarzlarini vaqtlararo budjet cheklovlari sharoitida daromad va xarajatlarni muvozanatlashtirish orqali budjet barqarorligiga erishish instrumenti sifatida ta'riflagan. Lekin ushbu instrumentlar samarasiz iste'molni rag'batlantirishi va kelajak avlod uchun qo'shimcha moliyaviy yuk ekanligini ta'kidlagan. Keynschilik maktabining asoschisi hisoblangan J.M.Keyns esa 18 davlat qarzlari orqali budjet taqchilligini moliyalashtirish orqali qo'shimcha daromadlar hisobiga budjetni muvozanatlashtirish davriy pasayish fazasida samarali fiskal instrument ekanligini ta'kidlaydi.

A.A.Mixaylova, Y.N.Timushev Rossiya Federatsiyasi mahalliy budjetlari moliyaviy barqarorligi va unga ta'sir etuvchi omillar kesimida olib borgan empirik tadqiqotlari natijasida yuqoridagi modelga asoslangan holda moliyaviy barqarorlikning 3 asosiy komponentlari bo'yicha qator omillarga asoslangan holda quyidagi modelni tizimlashtirishgan. Xususan, mahalliy budjetlar moliyaviy barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar qatorida budjet komponentining ta'sir darajasi yuqori ekanligi bo'yicha xulosalarni tizimlashtirishgan.

Ayrim iqtisodchilar fikriga ko'ra, mahalliy budjetlarning daromad bazasini mustahkamlashning muhim yo'llaridan biri ma'muriy hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasiga ko'ra real tarzda tabaqalashtirish imkonini beruvchi ob'ektiv mezonlar tizimiga o'tish hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan mahalliy budjetlarning daromadlari, ularning barqarorligi va mustahkamligi yuqorida qayd etilgan vazifalarning bajarilishida muhim ahamiyatga ega.